

УДК 811.161.2'243'36:378.147

ФОРМУВАННЯ ГРАМАТИЧНИХ НАВИЧОК У ПРОЦЕСІ ОСВОЄННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ЯК ІНОЗЕМНОЇ НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ

Голованенко Є. О., Дунь Н. Л.

У статті висвітлюється досвід роботи, пов'язаний з пошуком шляхів удосконалення процесу формування граматичних навичок на основі поєднання комунікативної спрямованості і системного підходу в процесі засвоєння іноземними студентами початкового курсу української мови.

У роботі акцентується увага на етапах формування продуктивних і рецептивних граматичних навичок. Дослідження питання, що розглядається у статті, є актуальним, тому що сформованість граматичних навичок – одна з передумов формування вміння висловлювати свої думки в усній та письмовій формах, а також уміння розуміти викладені іншими людьми думки, що важливо для процесу комунікації.

Досвід роботи з формування граматичних навичок знайшов відображення у посібнику "Вступний курс з української мови для студентів-іноземців", що являє собою комплекс, який складається з двадцяти уроків, додаткових теоретичних матеріалів, матеріалів з розвитку мовлення і текстів для самостійного читання з актуальною для іноземців тематикою.

Авторами звертається увага на доцільність попередньої стадії формування граматичних навичок – зняття психологічного бар'єра, пов'язаного з труднощами сприйняття нового матеріалу. У статті наводяться приклади презентації граматичних форм і структур, зокрема приклад побудови презентаційного блоку, наголошується на тому, що така організація матеріалу в комплексі "Вступний курс з української мови для студентів-іноземців" дозволяє включити студентів у безпосередній акт спілкування українською мовою вже в процесі поетапного засвоєння її лексико-граматичної бази, коли форма засвоюється разом з функцією.

Ключові слова: українська мова як іноземна, граматичні навички, комунікативна спрямованість, етапи формування навичок, автоматизація, мовленнєвий зразок.

В статье освещается опыт работы, связанный с поиском путей совершенствования процесса формирования грамматических навыков. Формирование навыков происходит на основе сочетания коммуникативной направленности и системного подхода в процессе изучения начального курса украинского языка иностранными студентами. В работе акцентируется внимание на этапах формирования грамматических навыков. Актуальность исследуемого вопроса заключается в том, что сформированность этих навыков – одно из условий умения выражать свои мысли и понимать мысли, изложенные другими людьми. Опыт формирования грамматических навыков нашёл отражение в пособии "Вступний курс з української мови для студентів-іноземців", который представляет собой учебный комплекс.

Ключевые слова: украинский язык как иностранный, грамматические навыки, коммуникативная направленность, этапы формирования навыков, автоматизация, речевой образец.

The article covers the work experience connected with finding ways of improvement the process of forming grammatical skills based on a combination of communicative orientation and a system-based approach in mastering the initial course of the Ukrainian language by foreign students.

The paper focuses on the stages of forming productive and receptive grammatical skills. The study of the issue which is discussed in the article is relevant, since the formation of grammatical skills is one of the prerequisites for developing the ability to express their thoughts in oral and written forms, as well as the ability to understand the views expressed by other people, which is important for the communication process. The work experience of the grammatical skills formation is reflected in the guide "Introductory

course on the Ukrainian language for foreign students", which is a complex consisting of twenty lessons, additional theoretical materials, materials for the development of speech and texts for self-reading which are topical for foreigners. The authors draw attention to the practicability of the previous stage of forming grammatical skills – the removal of the psychological barrier connected with the difficulties of perception of new material. The article provides examples of the presentation of grammatical forms and structures, in particular the example of constructing a presentation block, it is emphasized that such organization of material in the complex Introductory Course to the Ukrainian Language for Foreign Students allows to include students to the direct act of communication in a Ukrainian language already in the process of phased mastering of its lexical and grammatical base, when the form is understood along with the function.

Key words: Ukrainian as a foreign language, grammatical skills, communicative orientation, stages of forming skills, automation, speech sample.

Постановка проблеми. Відповідно до соціальних умов, які об'єктивно змінюються, виникає потреба в удосконаленні процесу навчання, що можливо лише на основі формування цілої низки навичок, серед яких граматичні навички відіграють найважливішу роль. Формування граматичних навичок студентів-іноземців є актуальною проблемою і потребує комплексного підходу. Рівень володіння мовленнєвими навичками найчіткіше реалізується у граматиці, тому вивчення граматичного аспекту є одним із основних в опануванні іноземної мови.

Аналіз останніх публікацій. Проблема формування навичок дістала відображення в наукових дослідженнях М. О. Бернштейна, Л. Б. Ітельсона, І. О. Зимньої, граматичних навичок у процесі вивчення нерідної мови – у роботах П. В. Гурвича, М. М. Найфельд, Ю. І. Пасова, С. О. Хавроніної, С. Ф. Шатилова, О. І. Широченської. Адаптації іноземних студентів в українському мовному просторі шляхом комплексного формування навичок і вмінь у всіх видах мовленнєвої діяльності сприяють посібники В. М. Вінницької, Т. Д. Космакової-Братушенко, Т. М. Кудіної, О. Палінської та ін. Найбільш повно теоретичні основи формування граматичної компетенції, зокрема граматичних навичок, а також прийоми відпрацювання їх автоматизму в процесі вивчення української мови як іноземної висвітлено в роботах С. В. Соколової. Але проблема формування граматичних навичок на початковому етапі мовного навчання потребує подальшого дослідження.

Метою статті є висвітлення досвіду роботи, пов'язаного з пошуком шляхів удосконалення процесу формування граматичних навичок на основі поєднання практичної спрямованості і системного підходу у процесі освоєння студентами-іноземцями української мови на початковому етапі.

Виклад основного матеріалу. Слід зупинитися на сутності поняття "навичка". І. О. Зимня зауважує, що "найбільш поширеним є визначення навички як усталеного, доведеного в результаті багаторазових, цілеспрямованих вправ до досконалості, виконання дії. Для неї характерні відсутність цілеспрямованого контролю свідомості, оптимальний час виконання, якість" [2, с. 241].

Характеризуючи етапи розвитку навички за Л. Б. Ітельсоном, І. О. Зимня акцентує увагу на 4-х етапах формування навички як складної рухової системи. На першому етапі – ознайомлювальному – відбувається осмислення дій та їх уявлення, що звичайно супроводжується грубими помилками при їх виконанні. На другому етапі – підготовчому, або аналітичному, – спостерігається свідоме, але невміле виконання, оскільки увага є напруженою й зосередженою на дії. Для третього етапу – стандартизованого, або синтетичного, – характерна автоматизація елементів дії, перенесення уваги на результат, спостерігається поліпшення загального контролю. На четвертому етапі – ситуативному – наявне гнучке доцільне виконання дій [2, с. 243].

До поняттєвого визначення граматичної навички долучалося багато вчених-методистів. Ю. І. Пасов сформулював визначення граматичної навички як однієї з умов мовленнєвої діяльності синтезованої дії з вибору адекватної ситуативному мовленнєвому завданню граматичної моделі і правильного оформлення мовленнєвих одиниць, що заповнюють модель [4, с. 150–151].

Таким чином, граматичні навички – це автоматизовані операції з граматичним матеріалом мови, які відбуваються в процесі мовленнєвої діяльності, коли свідомість спрямована на зміст висловлювання. Але найкоротшим шляхом до побудови граматичних навичок є усвідомлення операцій з граматичним матеріалом, оволодіння цими операціями на підставі знання самого матеріалу і правил, яким підлягають операції з ним.

Головним завданням початкового етапу навчання української мови як іноземної є розвиток навичок усного та писемного мовлення на обмеженому мовному матеріалі. У граматичному мінімумі початкового етапу мають бути відображені найбільш уживані морфологічні форми й синтаксичні конструкції української мови.

Спеціально відібраний граматичний мінімум складається з активного та пасивного граматичних мінімумів. Активний граматичний мінімум є необхідним для вираження власних думок в усній (говоріння) чи письмовій (письмо) формах, а також для розуміння чужих думок. Пасивний граматичний мінімум слугує для розуміння чужих думок, сприйнятих в усній (аудіювання) чи письмовій (читання) формах. У зв'язку з цим формуються відповідно репродуктивні та рецептивні граматичні навички. Вони формуються поетапно і мають такі ознаки: автоматизованість, гнучкість, стійкість.

При побудові початкового курсу української мови потрібно враховувати співвідношення лексики і граматики. Однією з умов формування граматичної навички є наявність достатньої кількості лексичного матеріалу, на який поширюється граматичне узагальнення. Автоматизація можлива за умови багаторазового повторення тієї самої дії на змінюваному лексичному матеріалі на основі мовленнєвого зразка. Оволодіння граматикую і лексикою на початковому етапі – це єдиний процес.

Дуже велике значення має не тільки дозування, але й розподіл відібраного граматичного матеріалу. Комплексно-концентричне розташування і поетапна подача мовного матеріалу забезпечують можливість спілкування українською мовою на найпершому ступені навчання, дозволяє враховувати комунікативну значущість мовних явищ і передбачає певне узагальнення отриманих знань.

Як підкреслює М. М. Найфельд, використання кожного граматичного явища повинно бути доведене до рівня навички. Автоматизм досягається у тому разі, коли форма засвоюється разом з функцією. Заучування форми, ізольованої від її функції, не гарантує її наступного правильного використання [3, с. 71].

Виконуючи різні підстановчі вправи, можна досягти високого ступеня автоматизації, але цей автоматизм має дуже мало спільного з тим, що відбувається в ситуації реального мовленнєвого спілкування, оскільки речення не обумовлені мовленнєвою ситуацією. Подальше введення в мовлення відпрацьованих таким чином форм не є ефективним.

В акті реальної мовної комунікації відразу виникають труднощі, сповільнюється темп говоріння, з'являються помилки. Тому в процесі навчання потрібно, щоб студенти з самого початку одночасно практикувалися в мовленнєвій діяльності українською мовою.

Отже, базовим правилом при формуванні граматичних навичок є засвоєння граматичної форми в процесі її використання, тому вправи повинні мати комунікативну спрямованість. Тільки за таких умов навичка набуває здатності до переносу. Але слід пам'ятати, що без знань системного характеру не може бути повноцінної комунікації. Формування у свідомості іноземного студента поняття про граматичну систему української мови є одним з головних завдань. Хоча цей процес відбувається на всіх етапах навчання, проте міцні підвалини мають бути закладені саме на початковому етапі.

Основа граматичного мінімуму початкового етапу навчання становить прийменниково-відмінкова система української мови – форми імен, головні значення та функції відмінків і прийменників та відповідні їм структури речень, а також система форм дієслова.

Складна морфологія української мови, її флективна будова ускладнюють автоматизацію дій з вибору форм відповідно до структури і значення речення. Цим пояснюється головна складність початкового етапу навчання української мови іноземців, у мовах яких, як правило, відсутні відмінкові форми імен. Наявний бар'єр

потрібно подолати на початковому етапі навчання, тому початковий курс української мови не може бути не граматизованим. Але надзвичайно важливим є спосіб подання граматичного матеріалу: як надання відомостей про мову або як основа формування навичок і вмінь.

"В основу комунікативних вправ із граматичною спрямованістю, виконуваних на будь-якій стадії формування навички, має бути покладено принцип непрямого визначення мети, відповідно до якого метою викладача буде формування навички вживання певної граматичної форми для вираження змісту, метою студента – вирішення певної комунікативної задачі" [5, с. 86].

Підготовчі вправи з комунікативною спрямованістю відтворюють акт мовленнєвої комунікації і в той же час тренують оформлення певних структурних моделей речення. Наприклад, працюючи над моделлю речення з місцевим відмінком, студенти відповідають на такі питання: *Де ти живеш зараз? Де живе Ваша сім'я? Ви знаєте, де живуть Ваші друзі? Чому Ви живете в Україні?*

Як зауважує Ю. І. Пассов, процес автоматизації має пройти шість послідовних стадій формування граматичної навички: сприйняття, імітацію, підстановку, трансформацію, репродукцію, комбінування [4, с. 152]. Стадія комбінування заслуговує докладного розгляду. Модель можна вважати повністю автоматизованою тільки тоді, коли вона вільно використовується в комунікативній діяльності поряд з іншими моделями, у комбінації з ними, коли вона не є об'єктом довільної уваги мовця. Але в реальній мовленнєвій діяльності можливе також уживання моделі, яка з нею інтерферує. Наприклад, змішується місцевий відмінок і знахідний зі значенням напрямку (питання *де? куди?: Богдан був на концерті. Він іде на концерт.*) На цій стадії відбувається цілеспрямоване кероване комбінування моделей з метою подолання внутрішньомовної інтерференції.

Досвід роботи з формування граматичних навичок узагальнено у навчальному посібнику "Вступний курс з української мови для студентів-іноземців", створеному на кафедрі мовної підготовки іноземних громадян СумДУ. Презентований навчальний посібник забезпечує інтенсифікацію роботи з напрацювання граматичних навичок відповідно до трьох перших етапів їх формування. Морфологічні форми, починаючи з перших уроків, презентуються на синтаксичній основі через пред'явлення речень (наприклад: *Це лампа. А це лампи.*), що становить єдність фонетико-інтонаційних і лексико-граматичних засобів мови, які відкривають перед мовцем можливість реалізації з їх допомогою того чи іншого наміру в певній ситуації спілкування.

Надалі досліджуваний граматичний матеріал, презентований за допомогою мовленнєвих зразків, являє собою відтворювані в мовленні цілісні мовні комплекси, які дозволяють узагальнювати окремі мовні факти й спостерігати в дії граматичну систему української мови.

Презентація формоутворення дієслів (наприклад: *слухати, читати*) починається з подолання психологічного бар'єра, що зазвичай виникає у зв'язку з необхідністю сприйняття нового навчального матеріалу. Увага акцентується на тому, що це знайомі дієслова, які звучали на кожному занятті в комунікативних фразах у вигляді спонукання до навчальних дій: *слухайте, читайте*, – тобто студенти вже мають певні рецептивні граматичні навички. На такому підготовленому ґрунті проводиться перший етап формування навички. Відбувається пояснення у вигляді правила-інструкції та читання за викладачем дієслівної парадигми. Для зняття фонетичних труднощів дієслівні форми читаються окремо за ритмічними моделями. Потім презентується мовленнєвий зразок і пропонується спостереження за функціонуванням цих граматичних форм у дієслівному блоці, який являє собою комплекс речень з дієсловом, що вивчається. Така структура презентаційного матеріалу відповідає першому, ознайомлювальному етапу розвитку навички.

Спочатку доцільно досліджувати інфінітивні конструкції, які мають особливе комунікативне значення для осіб, котрі починають вивчати мову. Далі вводяться фрази, де представлено форми дієслова теперішнього часу. Ці фрази оформляються таким чином, щоб студенти, засвоївши їх, могли користуватися ними в процесі спілкування. Повна парадигма, включно з імперативною складовою, подається в кожному дієслівному блоці, наприклад:

СЛУХАТИ що? де? як?

1. *Треба слухати завдання.*
2. *Потрібно слухати запитання.*
3. *Можна слухати пісні тут? – Так, можна слухати.*
4. *Важливо слухати фрази уважно.*
5. *Зараз я слухаю завдання. А ти слухаєш?*
6. *Артем теж слухає завдання.*
7. *Ніна слухає? – Так, слухає.*
8. *Хто зараз слухає завдання? – Ми слухаємо.*
9. *Оксано Іванівно, що Ви слухаєте? – Я слухаю вірші.*
10. *Студенти слухають текст тут.*
11. *Тетяно, слухай запитання!*
12. *Студенти, слухайте уважно!*

Засвоєння дієслівного формоутворення при цьому відбувається більш ефективно порівняно з традиційною схематичною або вибірковою презентацією. Цьому сприяють і введені в презентаційний матеріал діалогічні єдності.

Модель може бути засвоєна тільки у разі постійного її повторювання у мовленні. Перехідним етапом до цього слугує завдання, де повторюються запитання перед використанням кожної форми дієслова, наприклад: 1. – *Хто слухає? – Я слухаю.* 2. – *Хто слухає? – Він слухає.* 3. – *Хто слухає? – Вони слухають* [1, с. 52].

Завдяки такій формі презентації перехід від першого етапу формування навички (ознайомлювального) до другого (аналітичного) відбувається значно швидше.

Працюючи над імперативними формами дієслова, студенти засвоюють форми українського етикету, вчаться вживати форму множини в значенні прохання або наказу до групи людей чи однієї особи. Треба зауважити, що тут має місце так зване квантування загального правила-інструкції, тобто пояснення його частинами.

Матеріал і побудова посібника забезпечують формування у студентів розуміння значень, що виражаються формами відмінків, і засвоєння граматичних моделей відповідно до семантики, наприклад, родового відмінка у значенні суб'єкта володіння (*У мене є словник.*), напрямку руху (*Я йду до університету.*), належності (*зошит студента*) тощо.

Доцільним є використання у цьому зв'язку так званої "перспективної" рухомої таблиці значень відмінків. Студенти отримують ще незаповнену таблицю з необхідними графами, так би мовити, каркас, і поступово вносять в неї записи. У такий спосіб формується попереднє уявлення про прийменниково-відмінкову систему української мови. Приклади, що наводяться до кожного значення відмінка, слугують мовленнєвими зразками. Таблиця сприяє процесу автоматизації граматичних навичок, а також дає можливість робити певні узагальнення. Особливо це важливо на стадії комбінування, коли щойно засвоєна модель цілеспрямовано "стикається" з моделями, засвоєними раніше.

З урахуванням принципу комунікативності презентуються форми усіх відмінків іменників і займенників.

Структура посібника забезпечує формування граматичних навичок на основі поєднання комунікативної спрямованості вправ і системних знань з граматики. У посібнику є розділи "Лінгвістичний коментар", "Граматичні таблиці", що забезпечують системну складову, а також розділ "Розвиток зв'язного мовлення", у процесі роботи з яким студенти "напрацьовують" граматичні навички, наповнюючи відомі конструкції новим змістом, та використовують їх у самостійних висловлюваннях. Цьому сприяють елементи інтенсивного навчання, втілені в полілогах, що розпочинають більшість тем.

Репліки полілогу, відтворюючи реальну комунікацію, задають теми мікротекстам, які становлять певну систему. Наприклад, під час вивчення теми "Навчання на підготовчому факультеті" предметом обговорення стають мікротеми "Пори року", "Навчальний рік", "Навчальний день", "Навчальні предмети". Здобутий таким чином досвід генералізується в загальній темі [1, с. 235–251].

Слід зазначити, що одним з головних завдань навчання іноземної мови є вирішення такої важливої проблеми, як формування навичок самостійної роботи, що орієнтує студентів на активне творче засвоєння матеріалу, розвиває вміння логічно

мислити та оперативно приймати самостійні рішення. Успішна реалізація цього завдання забезпечується роботою з текстами для самостійного читання з актуальною для іноземців тематикою ("Знайомство", "День народження", "В аптеці", "У лікаря" тощо), згрупованими в окремому розділі посібника. При опрацюванні цих текстів функціонують вже сформовані граматичні навички.

Висновки. Запропонована організація навчального матеріалу в комплексі "Вступний курс з української мови для студентів-іноземців" дозволяє включити учнів у безпосередній акт спілкування українською мовою вже в процесі поетапного засвоєння її лексико-граматичної бази, що, у свою чергу, сприяє інтенсифікації процесу формування граматичних навичок.

Література

1. Вступний курс з української мови для студентів-іноземців підготовчого відділення : навч. посіб. / за ред. Т. О. Дегтярьової. – 4-те вид., випр. – Суми : Університетська книга, 2016. – 415 с.
2. Зимняя И. А. Педагогическая психология : учебник для вузов / И. А. Зимняя. – М. : Логос, 2005. – 384 с.
3. Найфельд М. Н. Грамматический материал в обучении русскому языку иностранцев и виды упражнений / М. Н. Найфельд ; под. ред. А. А. Леонтьева // Методика обучения русскому языку. – М. : Русский язык, 1988. – 180 с.
4. Пассов Е. И. Основы коммуникативной методики обучения иноязычному общению / Е. И. Пассов. – М. : Русский язык, 1989. – 276 с.
5. Практическая методика преподавания русского языка на начальном этапе / Н. В. Власова, М. М. Алексеева, Н. Р. Баранова и др. – М. : Русский язык, 1990. – 230 с.